

**Impact
Factor
3.025**

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-IV

ISSUE-IV

APR.

2017

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

अमरावती जिल्हयातील तिवसा तहसिलमधील आठवडी बाजार चक्राचे प्रारूप

डॉ. सुनील आखरे

विभाग प्रमुख तथा सहयोगी प्राध्यापक

भूगोल विभाग

कला व विज्ञान महाविद्यालय कुन्हा

सारांश

मानवाद्वारे केल्या जाणारे बाजार कार्य हे त्याच्या उदरनिर्वाहाचा मुलाधार असतो. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये आठवडी बाजार केंद्राची महत्वपूर्ण भूमिका असते. आठवडी बाजार हे आठवडयातुन एक दिवस किंवा दोन दिवस भरत असतात. त्यामुळे आठवडी बाजारातील विक्रेत्यांना त्यांचा व्यवसाय एकाच बाजार केंद्रावर करणे शक्य नाही. त्यामुळे विक्रेते एका पेक्षा अनेक बाजारकेंद्रांना भेटी देतात. या प्रकारे "वेगवेगळ्या दिवसी जवळच्या वेगवेगळ्या ठिकाणी भरणाच्या आठवडी बाजारांच्या क्रमाला 'बाजार चक्र' असे म्हणतात." तिवसा तहसिलमध्ये एकुण १२ गावांमध्ये आठवडयातुन १३ वेळा आठवडी बाजार भरतात. या बाजारांमुळे तहसिल मध्ये तिन बाजार चक्र निर्माण झाले आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, तिवसा तहसिल मधील बाजार चक्राचा विकास चांगल्या प्रकारे झाला आहे.

बिजसंज्ञा: आठवडी बाजार चक्र.

प्रस्तावना

बाजार ही मानवाच्या आर्थिक क्रियांपैकी एक महत्वपूर्ण आर्थिक क्रिया असून मानवाच्या आर्थिक क्रियांवर प्राकृतिक घटकांचा प्रभाव असतो. त्यामुळे या क्रियांमध्ये क्षेत्रीय भिन्नता आढळून येते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या वाढ, विकास व नियोजनामध्ये आठवडी बाजार केंद्राची महत्वपूर्ण भूमिका असते. आठवडी बाजार हे आठवडयातुन एक दिवस किंवा दोन दिवस भरत असल्यामुळे पूर्णवेळ विक्रेते एकाच बाजार केंद्रावर आपला व्यवसाय एकाच बाजार केंद्रावर करू शकत नाही कारण सिमीत मागणीमुळे त्याला गतीशील व्हावे लागते त्यामुळे तो आठवडयाच्या विभिन्न दिवसी वेगवेगळ्या बाजार केंद्राला भेटी देतो. यातुनच बाजार चक्राची निर्मिती होते. याबाजार चक्रांमुळे ग्राहकांना सुद्धा आपल्या सर्वात जवळच्या बाजार केंद्राला भेट देवून आवश्यक वस्तुंची खरेदी करणे सोईचे होते. आठवडयाच्या विभिन्न दिवसी वेगवेगळ्या बाजार केंद्राला भेटी देतो आठवडया मध्ये वेगवेगळ्या ठिकाणी भरणाच्या आठवडी बाजाराच्या समुहाला बाजार चक्र असे म्हणतात. या बाजार चक्रांचे अध्ययन प्रस्तुत संशोधन पत्रामध्ये केले आहे. तसेच विक्रेत्यांचा बाजार केंद्राला भेट देण्यामागचा उद्देश नफा कमावणे असतो. ज्या बाजार केंद्रावर मालाची जास्तीत-जास्त विक्री होते त्या बाजार केंद्राला भेट देतात. त्यामुळे बाजार केंद्राची विक्रेत्यांसंबंधी आकर्षकता त्या बाजार केंद्रावरील विक्रेत्यांच्या संख्येवरून ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्ट्य:-

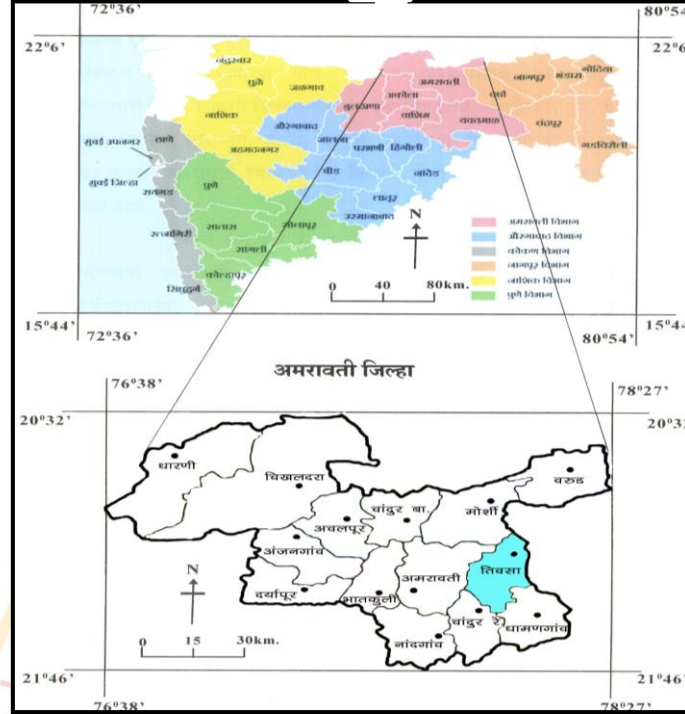
तिवसा तहसिल मधील आठवडी बाजार केंद्रांच्या बाजार चक्राच्या प्रारूपाचे अध्ययन करणे.

पद्धतीशास्त्र :-

प्रस्तुत संशोधनामध्ये अमरावती जिल्हयाचे District Census Handbook, भारतीय स्थलकृती दर्शक व संबंधीत तहसिल नकाशे व सार्वजनिक बांधकाम विभागाचे नकाशे यांचा उपयोग बाजार केंद्रांविषयी माहिती संकलित करण्याकरीता

केला. याशिवाय प्रत्येक्ष क्षेत्रीय कार्य करून माहिती गोळा केली तथ्य संकलना नंतर वेगवेगळ्या सांख्यिकीय पद्धती द्वारे तथ्यांचे प्रगतीकरण केल्या गेले. नकाशाचा वापर करून आठवडी बाजारांच्या चक्रा प्रारूप प्रगट करण्यात आले.

अभ्यास क्षेत्र

(नकाशा क्र.-१)

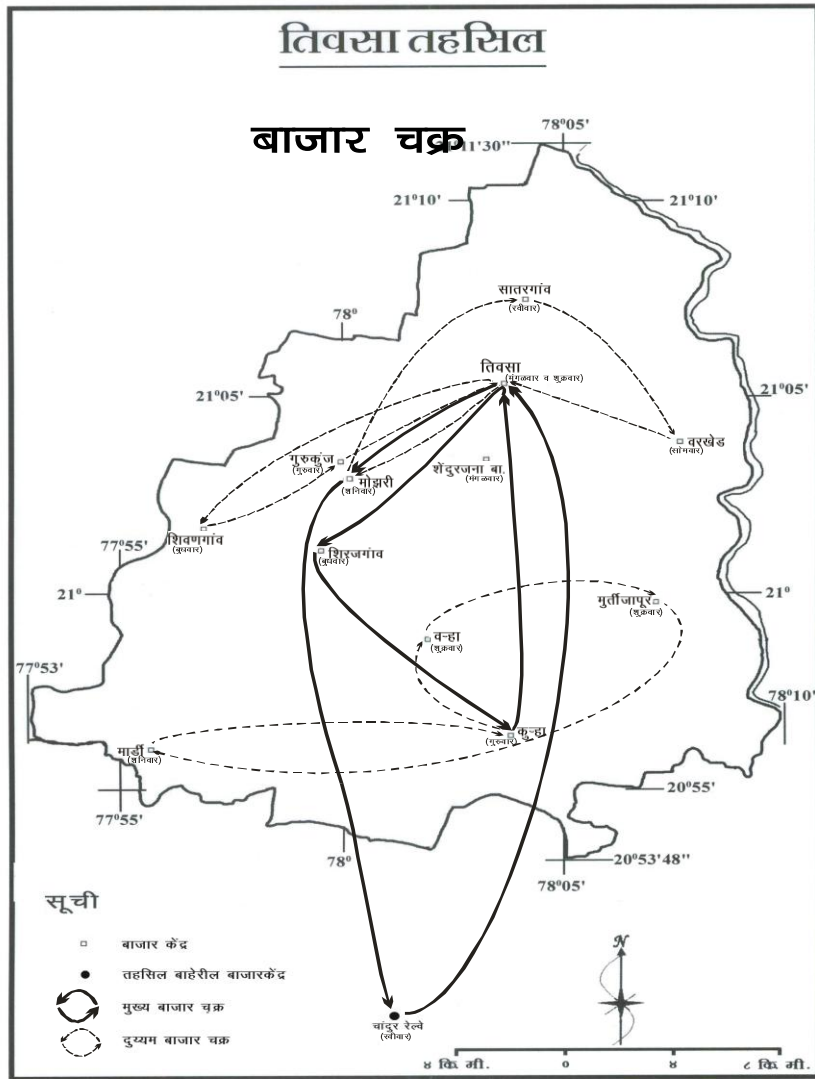
महाराष्ट्राच्या पश्चिम विदर्भातील अमरावती हा महत्वाचा जिल्हा असून अमरावती जिल्ह्याच्या पूर्व सीमेवर तिवसा तालुका आहे. हा तालुका $20^{\circ} 53'48''$ उत्तर ते $21^{\circ} 11'30''$ अक्षवृत्त व $77^{\circ} 53'$ पूर्व ते $78^{\circ} 10'$ पूर्व रेखावृत्ताच्या दरम्यान पसरलेला आहे.(नकाशा क्र. १). या प्रदेशाचे एकूण क्षेत्रफळ ५६२ चौ. कि. मी. असून ते अमरावती जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ४.५९% आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार तिवसा तहसिल येथील लोकसंख्या ९८०७१ असून त्यापैकी ५०६१३ पुरुष आणि ४७४५८ स्त्रियांची संख्या आहे. तिवसा तहसिल मधील लोकसंख्येची घनता १७५ दर चौ. कि. मी. असून अमरावती जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ३.७६% तिवसा तहसिल मधील लोकसंख्या आहे. तिवसा तहसिल मध्ये एकूण ९२ गावे आहे.

बाजार चक्र

आठवडी बाजार हे आठवड्यातून एक दिवस किंवा दोन दिवस भरत असल्यामुळे पूर्णवेळ विक्रेते एकाच बाजार केंद्रावर आपला व्यवसाय एकाच बाजार केंद्रावर करू शकत नाही कारण सिमीत मागणीमुळे त्याला गतीशील व्हावे लागते त्यामुळे तो आठवड्याच्या विभिन्न दिवसी वेगवेगळ्या बाजार केंद्राला भेटी देतो. यामुळे ग्राहकांना सुद्धा आपल्या सर्वात जवळच्या बाजार केंद्राला भेट देवून आवश्यक वस्तुंची खरेदी करणे सोईचे होते. या प्रकारे " वेगवेगळ्या दिवसी जवळच्या वेगवेगळ्या ठिकाणी भरणाऱ्या आठवडी बाजारांच्या क्रमाला 'बाजार चक्र' (Market Cycle) असे म्हणतात" (Bromley 1980). अलाव यांनी बाजार चक्राची व्याख्या पुढिल प्रमाणे केली, " Group of Markets (market place) serving a specified area and unified by a known order of market shift --", (Alao, 1968). याच संकल्पनेला " Market ring " (Hodder 1961), " Market round " (शॉमस 1994), " Cricle " (Poleman 1961), "Cricuit " (Hill 1966) असे सुद्धा संबोधले आहे.

ज्या बाजार चक्रातील बाजार केंद्रांवर आठवड्याच्या सर्वच दिवस बाजार भरतात त्या बाजार चक्राला “पूर्ण बाजार चक्र” असे म्हणतात. ज्या बाजार चक्रामध्ये आठवड्यातील एक किंवा एकापेक्षा जास्त दिवस बाजार भरत नाही अशा बाजार चक्राला “अपूर्ण बाजार चक्र” असे म्हणतात (श्रीवास्तव, १९९८).

बाजार चक्रामध्ये भौगोलिक व कालिक अंतरानुसार ग्राहक व विक्रेते वेगवेगळ्या दिवसी वेगवेगळ्या बाजारांना भेटी देतात. आठवडी बाजाराच्या स्थानिक व कालिक स्थितीमध्ये नियोजन असल्यामुळे त्या बाजारातील स्पर्धा कमी होते. त्याच प्रमाणे एका पेक्षा जास्त बाजार केंद्रांना भेट देवु इच्छीणाच्या ग्राहकांना सोईचे होते. बाजार चक्राचे त्या चक्रातील सर्व बाजार मिळून स्वतंत्र अस्तित्व असते किंवा त्यातील काही बाजार दुसऱ्या बाजार चक्राचा सुद्धा भाग असतात. बाजार चक्राला समजण्याकरीता स्थान व काळाला अनुसरून बाजार केंद्रांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. दोन बाजारातील अंतर तिन पद्धतीने मोजल्या जाते. १) भौगोलिक अंतर २)कालिक अंतर व ३)आर्थिक अंतर भौगोलिक अंतरा पेक्षा आर्थिक अंतर ही वेगळी संकल्पना आहे. बाजार केंद्राला भेट देण्याकरीता लागणारा खर्च यामध्ये मोजला जातो. तर कालिक अंतरा मध्ये दोन बाजार केंद्रातील बाजार दिवसातील अंतर मोजल्या जाते. बाजार चक्रामध्ये या तिन्ही अंतराचे समायोजन केले असते. स्थानिक अंतर कमी असल्यास कालिक अंतर जास्त असते. तर जास्त स्थानिक अंतर असल्यास बाजार केंद्रातील कालिक अंतर कमी असते.

स्त्रोत:- क्षेत्रिय कार्य २०१४

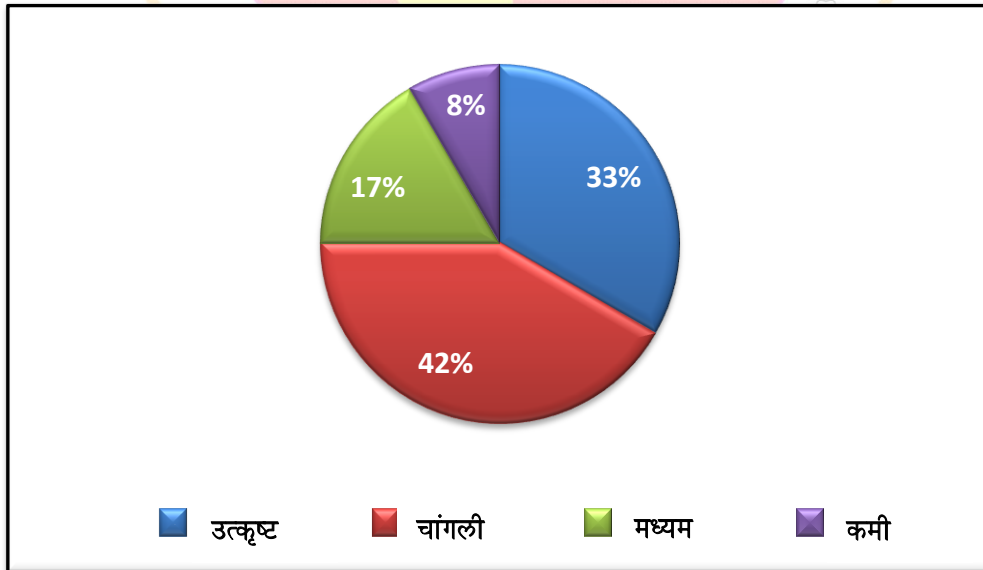
(नकाशा क्र. २)

तिवसा तहसिलमध्ये एकूण १२ गावांमध्ये आठवडयातून १३ वेळा आठवडी बाजार भरतात. या बाजारांमुळे तहसिल मध्ये तिन बाजारचक्र निर्माण झाले असून (नकाशा क्र. २) त्यापैकी एक मुख्य बाजार चक्र व दोन दुय्यम बाजारचक्र आहे. मुख्य बाजारचक्रामध्ये तिवसा शिरजगाव, मोझरी, कुन्हा हे तहसिलमधील आणि चांदुर रेल्वे हे तहसिल बाहेरील अशी मोठी बाजार केंद्र आहेत या बाजार चक्रामध्ये पुर्णवेळ विक्रेत्यांची संख्या जास्त असून विक्रेत्यांचे दररोज सरासरी प्रवास अंतर १८ कि.मी. आहे. या बाजार चक्राचा सोमवार हा विश्रांतीवा दिवस आहे. दुय्यम बाजार चक्रापैकी एक तिवसा बाजार केंद्रांच्या सभेवतालच्या बाजार केंद्रांमिळून तयार झाले आहे. या बाजार चक्रामध्ये तिवसा, सातरगाव, गुरुकुंज, शिवनगाव व वरखेड ही बाजार केंद्र असून या बाजार चक्रा मधील विक्रेते आठवडयातील सातही दिवस वेगवेगळया बाजार केंद्राला भेटी देतात. विक्रेत्यांचे दररोज सरासरी प्रवास अंतर ६ कि.मी. आहे. दुसऱ्या दुय्यम बाजार चक्रामध्ये कुन्हा हे मुख्य बाजार केंद्र असून, मुर्तीजापूर वन्हा व मारडी ही इतर बाजार केंद्र आहे. या बाजार चक्रा मधील विक्रेते आठवडयातील गुरुवार, शक्रवार व शनिवार या केवळ तिन दिवस बाजार केंद्रांना भेटी देतात. या बाजार चक्रामध्ये विक्रेत्यांचे दररोज सरासरी प्रवास अंतर ८ कि.मी. आहे. या बाजार चक्रामध्ये पुर्णवेळ विक्रेत्यांचे प्रमाण अतिशय कमी आहे.

बाजार केंद्रांची विक्रेत्यां संबंधीत आकर्षकता

विक्रेत्यांचा बाजार केंद्राला भेट देण्यामागचा उद्देश नफा कमावणे असतो. ज्या बाजार केंद्रावर मालाची जास्तीत-जास्त विक्री होते त्या बाजार केंद्राला भेट देतात. त्यामुळे बाजार केंद्रांची विक्रेत्यांसंबंधी आकर्षकता त्या बाजार केंद्रावरील विक्रेत्यांच्या संख्येवरून ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. बाजार केंद्रांची लोकसंख्या व विक्रेते यांच्यात घनिष्ट सहसंबंध असल्यामुळे बाजार केंद्रातील लोकसंख्येच्या प्रमाणात गृहित धरलेली विक्रेत्यांची संख्येच्या तुलनेत क्षेत्रीय कार्यामध्ये बाजार केंद्रावर प्रत्यक्ष आढळून आलेली विक्रेत्यांच्या संख्येची टक्केवारी काढली. या टक्केवारी वरून तिवसा तहसिल मधील बाजार केंद्रांची विक्रेत्यांसंबंधी आकर्षकता चांगली आहे (आलेख क्र. १) केवळ ८ टक्के बाजार केंद्रांची विक्रेत्यांसंबंधी आकर्षकता कमी आहे. जास्त आकर्षकता असलेले बाजार केंद्र शिवनगांव, शिरजगांव तिवसा व कुन्हा ही असून सर्वात कमी आकर्षकता वन्हा या बाजार केंद्राची आहे.

बाजार केंद्रांची विक्रेत्यां संबंधीत आकर्षकता

स्रोत:- क्षेत्रीय कार्य २०१४

(आलेख क्र. १)

निष्कर्ष

तिवसा तहसिल मधील आठवडी बाजारचक्र व बाजार केंद्रांची विक्रेत्यांसंबंधी आकर्षकता यांचे अध्ययन केले असता पुढिल निष्कर्ष निघतात.

- १)बाजार चक्राची निर्मिती व विकासावर विक्रेत्यांच्या प्रवास वर्तुनुकीचा प्रभाव दिसुन येतो
- २)तिवसा तहसिल मधील बाजार चक्राचा विकास चांगल्या प्रकारे झाला आहे.
- ३)तिवसा तहसिल मधील बाजार केंद्रांची विक्रेत्यांसंबंधी आकर्षकता चांगली आहे

संदर्भ

- 1) Alao N.A. Markets in Western Nigeria : Theory and Empirical Evidence. Evanston, North Western University, Deptt. of Geography Research Report, 1968.
- २) आखरे, एस.बी.: विपनन भूगोल, प्रथम आवृत्ती लक्ष्मी बुक पब्लिकेशन, सोलापूर, २०१५.
- 3) Bromley, R.J. Geography and the Urban Environment Progression Research & Application. Vol. 3, In Herbert, D.T. & Johnston, R.J. (Eds.), John Wiley and Sons Ltd., New York, 1980.
- 4) Hill, P. "Note on Traditional Market Authority and Market Periodicity in West Africa", Journal of African History, 7, 1966.
- 5) Hodder, T.T. "Rural Periodic Day Markets in part of Yorubaland, Transaction of the *Institute of British Geographer*", Vol. 29, 1961.
- 6) Poleman, T.T. "The Food Economic of Urban Meddle Africa : The case of Chana". Food Research Institute in Agricultural Economics, Trade and Development, 1961.
- ७) श्रीवास्तव, हरिओम. विपनन भूगोल सरयुपार मैदान (उत्तर प्रदेश) का प्रतीक अध्ययन गोरखपुर: एसोसिएटिऑन ऑफ मार्केटिंग ज्योग्राफर्स ऑफ इंडिया, १९९८.

